Makale Gönderim Tarihi : 20.05.2024
Makale Kabul Tarihi : 06.08.2024
DOI: 10.33419/aamd.1534288

İNGİLİZ MİLLÎ ARŞİVLERİNDE (THE NATIONAL ARCHIVES) TÜRKİYE HAKKINDA BULUNAN BELGELER VE BU BELGELERİN ÖNEMİ

RESUL YAVUZ*

ÖZ

16. yüzyılın sonlarından itibaren başlayan (Kraliçe Elizabeth ve Sultan III. Murat dönemi) Türk- İngiliz ilişkileri yaşanan dönemsel sıkıntılara rağmen günümüze kadar gelebilmiştir. İlk olarak Doğu Akdeniz'de ticari alanda başlayan bu ilişkiler, zaman içerisinde geniş bir alanı kapsamıştır. Bu ilişkiler ağı, devam eden süreçte araştırmacıların ilgisine sunulacak birçok vesikanın da her iki ülkenin arşivlerinde birikmesine olanak vermiştir. Bu ilişkiler ağının bir yansıması olarak Türk ve İngiliz tarihi üzerinde araştırma yapmak isteyen yerli-yabancı tarihçi ve araştırmacılar için İngiliz Millî Arşivleri (The National Archives) çok önemli bir kaynak değeri taşımaktadır. Bu arşivlerde 16. yüzyılın sonlarından, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu dönem ve sonrasına ait elçiler, konsoloslar, her iki ülkenin diplomat ve bürokratları, yetkili memurlar, askerî istihbarat birimleri, işgal dönemi yüksek komiserleri tarafından oluşturularak İngiliz hükûmet birimlerine aktarılmış yüz binlerce belge vardır. El yazısı ve matbu olarak kaydedilen bu belgeler iki ülke arasında siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî birçok konuyu barındırmaktadır. Tasniflenmiş olan ve farklı klasörlerde araştırmacıların ilgisine sunulan ve bazıları da online olarak kurumun internet sitesinde erişime açılan bu belgeler üzerinde Türkiye ve dünyanın farklı coğrafyalarından binlerce tarihçi, çalışmış ve çalışmaya da devam etmektedir. İngiliz Millî Arşivlerinde bulunan belgelerin Türk tarihi açısından önemi, ihtiva ettiği konular, daha önce

* Doç. Dr., Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Balıkesir/TÜRKİYE, ryavuz@bandirma.edu.tr
ORCID: 0000-0002-7705-1020

bu arşivlerde inceleme yapan araştırmacıların tespit ettiği hususlar ve genç araştırmacılara önerilerle bu arşivlerde çalışmak isteyenlere rehber olmak amacıyla bu çalışmamız kaleme alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dışişleri, Diplomatik Elçi, İngiliz Millî Arşivleri, İstihbarat, Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye.

DOCUMENTS ABOUT TÜRKİYE IN THE NATIONAL ARCHIVES AND THE IMPORTANCE OF THESE DOCUMENTS

ABSTRACT

Beginning in the late 16th century (during the reign of Queen Elizabeth and Sultan Murat III), Turkish-British relations have survived up to the present day despite going through many troubled periods. These relations which first started in the commercial field in the Eastern Mediterranean have covered a wide area over time. This network of relations has enabled the accumulation of many documents in the archives of both countries, which will be presented to the interest of researchers in the ongoing period. As a reflection of this network of relations, the British National Archives (The National Archives) has a very important resource value for local and foreign historians and researchers who want to conduct research on Turkish and British history. In these archives, there are hundreds of thousands of documents created by ambassadors, consuls, diplomats and bureaucrats of both countries, authorised officers, military intelligence units, occupation period high commissioners which were transferred to the British government units from the end of the 16th century until the establishment of the Republic of Türkiye and the period afterwards. These handwritten and printed documents contain many political, social, economic and military issues between the two countries. This situation is also valid in terms of the course of relations between the two countries during the period of the National Struggle and after the proclamation of the Republic. These documents, which have been classified and presented to the interest of researchers in different folders and some of which are made available online on the website of the institution, contain documents from different geographies of Türkiye and the world. The importance of the documents in the British National Archives in terms of Turkish history, the subjects they contain, the issues identified by the researchers who have previously examined these archives and the suggestions to young researchers have been written in order to guide those who want to conduct research in these archives.

Keywords: Diplomatic Envoy, Foreign Office, Intelligence, Ottoman Empire, the National Archives, Türkiye.

GİRİŞ

Yazının icadından beri insanoğlunun kayıt tutma geleneği arşivciliğin temellerinin de atılmasına imkân vermiştir. Zaman içerisinde arşivlerin çoğalması ve kurumsallaşması ise, kâğıdın bulunması ve kâğıt üretiminin ucuz hale gelmesi ile mümkün olmuştur[1].

Yunanca "arkheion" ve Latince "archivum"dan gelen arşiv, terim olarak[2] resmî daire, belediye sarayı anlamlarına gelmekteydi. Buna bağlı olarak bu terim, belli bir yönetim dairesine ait işlemi bitmiş resmî evrakın, düzenli bir şekilde bir araya getirilmesi ve bu yazılı belgelerin saklanıp, muhafaza edildiği yer anlamlarında kullanılmıştır[3]. Avrupa'da arşivcilik, yazının kâğıt gibi bozulabilir malzemenin üzerine yazılmaya başlamasıyla önem kazanmıştır. Eski Yunan site devletlerinde ve Roma İmparatorluğu'nda arşivlerin tutulduğu bilinmekle birlikte savaşlar sonucu bu malzemeler maalesef günümüze kadar ulaşmamıştır. Avrupa'daki ilk arşiv örneklerini hukuki ve mali evrakların saklandığı kurumların oluşturduğu görülmektedir. Örneğin Fransa'da 1307'de Tresordes Chartes (maliyeden sorumlu kurum)'ın bir arşivci istihdam ettiği ve İngiltere'de 1346'da yasal dokümanların saklandığı halk arşivlerinin kurulduğu bilinmektedir. Bu arşivlerde ağırlıklı olarak tapu kayıtları olmakla birlikte kişilerin haklarını belgeleyen dokümanlar saklanmaktaydı. Feodal yapıların yerini merkezi yönetimlerin almasıyla 16. yüzyılda büyük arşiv kurumları oluşmaya başlamıştır ve buralarda uzman arşivciler görev yapmışlardır. Bunlardan ilki 1542'de İspanya'daki Simancas Arşivi'dir[4].

İngiltere'de 17. yüzyılın başlarında devlete ait dokümanların kayıtlarının tutulduğu çeşitli yerler mevcuttu. 18. yüzyıla gelindiğinde ise bu kayıtlar Londra ve Westminster'da aralarında Londra Kulesi, Somerset House, Carlton Ride ve Westminster Abbey Chapter House'un da bulunduğu altmış binada muhafaza altına alınmış durumdaydı. 1800'lerin başında devlete ait bu kayıtların ne durumda olduğunu araştırmak üzere bir komite kurulmuştu. Komite; İngiltere, Galler ve İskoçya'daki yüzlerce arşiv merkezlerinde incelemelerde bulunmuş ve birçoğu nemli ve arşiv belgeleri için uygun olmayan yerlerde tutulan depolarda bazı eksiklikler tespit etmişti. Komisyon,

1 Burçak Şentürk, **Arşivcilik**, Hiper Yayınları, İstanbul, 2021, s.17.

2 A. Şenol Armağan, "Bir Değerlendirme: Cumhuriyet Döneminde Arşivciliğimiz ve Arşivcilik Eğitimi", **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 22, 2011, s.21.

3 Şentürk, **a.g.e.**, s.17.

4 Şentürk, **a.g.e.**, s.25.

çalışmaları neticesinde hazırladığı rapor doğrultusunda Edinburgh'daki Genel Arşiv Merkezi modeline dayanan tek bir ulusal depo oluşturularak, bu depolarda çalışacak maaşlı bekçilerin atanması ve korunmaya değer olmayan arşiv belgelerinin imha edilmesi için yetki verilmesini önermişti[5]. Ayrıca rapor, arşivlerin derlenip düzenlenmesi çalışmalarını denetlemek için Kraliyet Komisyonu kurulmasını da tavsiye etmişti. 1800-1827 yılları arasında Kraliyet Komisyonuna bağlı olarak oluşturulan altı komisyon ülke genelindeki arşiv belgelerinin düzenlenmesi ve bunlara yasal bir statü hazırlanması için hummalı bir çalışma içerisinde bulunmuştu. Komisyonlar, çalışmaları boyunca hazırladıkları raporlarla harç sisteminde reform yapılması, belgelerin düzenlenerek belgelere erişimin kolaylaştırılması için indekslerin hazırlanması ve en önemlisi de son derece sağlıksız ortamlarda muhafaza edilen belgeleri tek bir çatı altına toplamak için bir arşiv binasının tesis edilmesi gibi konular üzerine odaklanmıştı. Komisyon, bu üç temel konuya acil çözüm getirilmesini tavsiye etmişti. Bu çalışmalarla bir taraftan Ulusal Arşiv Merkezinin temelleri atılırken, bazı eksikliklere rağmen 1838'de çıkarılan arşiv kanunu ile de çalışmalara yasal bir statü kazandırılmıştı[6]. Yine bu kanun ile arşivlerden sorumlu bir Arşiv Müdürünün (Master of Rolls) atanması gerçekleştirilerek çalışmaların bu makamın gözetimi doğrultusunda yürütülmesi sağlanmıştı. İlerleyen yıllarda İçişleri ve Hazine Bakanlıkları ile Amiralliğe ait evrakların da depolanarak muhafaza edilmesi ve bunların sorumluluğunun Arşiv Müdürüne bırakılması uygun görülmüştü[7].

1869'da tarihi el yazmalarının korunması ve muhafaza altına alınması için de bir Kraliyet Komisyonunun oluşturulması sağlanmıştı. Ancak bu belgeler daha ziyade özel ve aile mülkiyeti kapsamında kabul edildiği için ilk etapta bu belgelere büyük ölçüde erişilememişti. Bununla birlikte görevliler vatandaşların mülkiyet haklarına müdahale etme konusunda büyük bir isteksizlik içindeydi. British Museum El Yazmaları Bölümü, 18. ve 19. yüzyıllar boyunca antikacı, tüccar ve şahıslardan hediye, vasiyet ve satın alma yoluyla el yazmaları edinmişti. 1860'ın sonlarında 41.675 cilt el yazması ve 34.788 berat tespit edilmişti. Bazı koleksiyonlar yüzlerce ciltten oluşuyordu.

5 Elizabeth Shepherd, **Archives and Archivists in 20th Century England**, Pbl. By Routhedge, Abingdon, 2016, p.22.

6 Arşivlerin korunmasına dair İngiltere'de çıkarılan bu ilk kanun sadece yasal ve mahkeme kayıtlarını kapsamaktaydı. Kanun, devlet dairelerinin idari kayıtlarını kapsamıyordu. Public Record Act of 1838 hakkında detaylı bilgi için bk. J.D. Cantwell, "The 1838 Public Record Office Act and its Aftermath: A New Perspective", **Journal of the Society of Archivists**, V. 7, 1984, pp. 277-279.

7 Shepherd, **a.g.e.**, s.23.

Ancak binlerce ilave el yazması da vardı. Bodleian Kütüphanesi gibi diğer ulusal kütüphaneler de el yazmalarını satın alarak bu eserleri koruma altına almışlardı[8].

1877 ve 1898 yıllarında çıkarılan arşiv kanunları ile çalışmaların kapsaması genişlemişti. Öyle ki bu kanunlarla devlet dairelerindeki arşiv belgelerinin de Ulusal Arşiv Birimine (PRO) aktarılması sağlanmıştı[9]. Bu arada dokuz ayrı depoda muhafaza edilen belgelerin tek bir merkezde toplanması için 1850'lerde Chancery Line'de yapımına başlanılan binanın ilk bölümü 1859'da tamamlanmış ve belgeler burada muhafaza altına alınmıştı. Uzun yıllar burada hizmet veren İngiliz Millî Arşivleri, 1977 yılında Londra'nın güneybatısındaki Richmond'da bulunan Kew Gardens'a taşınmıştır[10]. Millî Arşivler bugün hala bu binada hizmet vermektedir.

I. İngiliz Millî Arşivlerinde Bir Araştırmacı Araştırmaya Nasıl Başlamalı, Nasıl Araştırma Yapmalı?

İngiliz Millî Arşivleri dünyanın en önemli arşivleri arasında olup gerek barındırdığı belge koleksiyonlarının çeşitliliği ve gerekse dünyanın pek çok bölgesinin tarihine ilişkin belgelere sahip olması bakımından tarih araştırmaları için başvurulan önemli arşivlerin başında gelmektedir. Daha önceleri Public Record Office (PRO) olarak adlandırılırken, günümüzde resmi adı The National Archives (TNA) olan Londra'daki İngiliz Millî Arşivlerinde, 16. yüzyıl sonlarından başlayıp Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar, sonrası süreçte ise Modern Türkiye'nin kuruluşu ve Cumhuriyet sonrası Türk-İngiliz ilişkilerine dair geniş belge koleksiyonlarını barındırmaktadır[11]. Londra'nın hemen yer yerinden rahatlıkla ulaşım sağlanabilen Kew Gardens'deki[12] Millî Arşivlerde araştırma yapmak isteyen yabancı araştırmacılar, pasaportları

8 Shepherd, **a.g.e.**, s.24.

9 Shepherd, **a.g.e.**, s.25.

10 http://yourarchives.nationalarchives.gov.uk/index.php?title=The_Opening_of_the_Public_Record_Office_in_Kew_in_1977. Erişim Tarihi. 01.04.2024. Richmond'da yer alan bu şirin semt dünyanın dört bir yanından araştırmacıları çekmekle birlikte Kraliyet Botanik Bahçesine de ev sahipliği yaptığı için çok fazla turistin de ziyaret durağı haline gelmiştir.

11 M. Sait Türkhan, "Osmanlı-İngiliz Ticaret Tarihinin İngiliz Arşiv Kaynakları: State Papers Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme", **History Studies**, 11/5, Ekim 2019, s.1754.

12 Londra'nın güneybatısında ve 3. bölgede yer alan Kew Gardens Avrupa'nın en büyük hava limanlarından olan Heatrow'a çok yakın konumdadır. Londra'da yaygın ulaşım ağı olan metro ile Ricmond'a giden "Distirict Line" hattı veya "Londra Overground" hattı tercih edilebilir. Araştırmacıların gelmeden önce Londra'daki metro hattını gösteren kullanım ağını telefonlarına indirmeleri onlara kullanım kolaylığı sağlayacaktır.

vasıtasıyla birinci katta yer alan müracaat masasına başvurup bilgisayarlar üzerinden kayıt yaptırarak 3 yıl kullanabileceği araştırmacı kartını edinirler[13]. Bu işlemler çok kısa sürmekte ve sistem sizi yönlendirmekle birlikte ilgili görevlilerden de yardım sağlanabilmektedir. Hiçbir ücret ödemeden araştırmacı kartını edinen araştırmacılar arşivde çalıştıkları süre boyunca bu kartı yanlarında bulundurmak zorundadır. Çünkü arşivde belge talep etmesi veya talep edilen belgelerin durumunu öğrenerek bir sonraki gün için belgeler ve çalışılmakta olunan masa üzerinde rezerv kaydı yapabilmesi ancak bu kart sayesinde mümkün olmaktadır[14]. Dahası okuma veya araştırma odalarına her giriş çıkışlarda bu kartın arka kısmındaki manyetik alan sisteme okutulmak zorundadır. Okuma veya araştırma odalarına sadece bu karta sahip kişiler girebilirler[15]. Ayrıca kayıt esnasında araştırmacıların okuma odasında

13 Son dönemde İngiliz Ulusal Arşivleri üzerinde yapılan çalışmalar dikkat çekmekte olup araştırmacılara rehber niteliğindedir. Bunlar: Orhan F. Köprülü, "Türkler ve Türkiye Hakkında Bilinmeyen veya Az Bilinen İngilizce Kaynaklar", **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1973, s.159-174; Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "İngiliz Devlet Arşivi (PRO) ve Yakın Dönem Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", **Osmanlı Araştırmaları**, C XVIII, İstanbul 1998, s.225-238; Akdes Nimet Kurat, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine ait Bazı Malzemeye Dair I", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C VII/1, Mart 1949, s.1-27; İsmail Altınöz, "Londra The National Archives'de Ankara ile İlgili Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", **Tarihte Ankara Uluslar Arası Sempozyumu, Bildiriler Ankara 25-26 Ekim 2011**, C II, Ankara 2012, s.987-999; Osman Ersoy, "İngiliz Devlet Arşivi (The Public Record Office)", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C IV/2, Ankara 1955, s.125-131; Metin Ünver, "Son Dönem Osmanlı Tarihi Araştırmaları Açısından İngiliz Millî Arşivi ve Arşiv Belgelerinin Önemi", **Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu**, Edt. Yonca Köksal-Mehmet Polatel, İstanbul 2014, s.105-121; Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde İngiliz Arşivinde Bulunan Osmanlı Devleti Hakkındaki Arşiv Belgeleri", **II. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi Bildiriler**, C I, Ankara 2019, s.683-700; Türkhan, a.g.m., s.1753-1772.

14 Kartın kaybolması veya yanınızda bulunmaması durumunda yeni kart çıkarılması gerekmektedir. 5 sterlin karşılığında da yeni kart çıkarılabilmektedir. Ancak kayıt esnasında nakit para geçerli olmadığından ödeme kredi kartı ile gerçekleştirilmektedir.

15 Araştırma ve okuma odalarına girişlerde mutlaka bir görevli bulunmakta ve giriş çıkışlar kontrol edilmektedir. Bu nedenle araştırma ve okuma odalarına sadece bilgisayar, fotoğraf makinesi, kurşun kalem ve not defteri gibi araştırmacının işine yarayacak malzemelere izin verilmektedir. Bu malzemeler zemin kattan temin edilen şeffaf bir plastik torba içinde olmalıdır. Araştırmacılar, çantalarını veya diğer eşyalarını zemin katta kendilerine tahsis edilen dolaplarda muhafaza etmektedirler. Zemin katta, kafe, restoran, akademik kitapların satıldığı kitapçı ve küçük çocuklar için oyun alanı mevcuttur. Bu arada hatırlatmakta fayda vardır ki araştırma ve okuma odaları belgelerin sağlıklı bir şekilde muhafaza edilmeleri için- biraz soğuk hissedilecek kadar- belirli bir oda sıcaklığına sahiptirler. Bu nedenle, dışarısı sıcak olsa da araştırmacıların bazen kazak veya cepleri olmayan hırkalarla bu yerlere girdikleri sıklıkla görülmektedir.

çalışacakları masa numaraları da belirlenmektedir. Bu numaralar, aynı zamanda araştırmacı belge talep ettiğinde belgelerin konulduğu dolapların numarasıdır. Bu numaralar her araştırmacıya ait bir dolap olduğunu göstermektedir. Araştırmacı günün sonunda ertesi günü için çalışmaya devam edeceğini beyan etmezse (rezerv koymazsa) masa numarası otomatik olarak kayıt için başvuran başka bir araştırmacıya verilmektedir[16]. Ayrıca başvuru esnasında araştırmacının, belgelerin fotoğraflarını çekmek istediğini beyan etmesi durumunda kendisine fotoğraf makinesini takacağı özel aparatların bulunduğu masalar rezerv edilmektedir. Bu masalar normal çalışma masalarından farklı olup sadece fotoğraf çekmek isteyen araştırmacıların rahat edebileceği tarzda düzenlenmiştir[17]. Araştırmacı, bilgisayarlar vasıtasıyla çalışacağı konu ile ilgili olarak katalog taraması yapmalıdır[18]. Bu tarama sırasında ilgili dosya veya belgeler talep edilmektedir. Her talepte (order) ancak 3 dosya verilmektedir. Toplamda bir gün içerisinde ancak 21 dosya talep edilebilmektedir. Dosyaların araştırmacının dolabına gelme süresi maksimum 40 dakikadır[19]. Bu arada

16 Bu durum, ilk defa arşivde çalışacaklar için bazı sıkıntılı vaziyetlere sebebiyet verebilmektedir. Bu nedenle, arşivde araştırma yapıldığı süre boyunca araştırmacıların girişteki bilgisayarlardan- çalışmalarının sonlanmadığını göstermek için- masalarına rezerv koymaları çok önemlidir. Rezerv işlemi aynı zamanda internet üzerinden de yapılabilmektedir.

17 Başvuru esnasında bu talep dile getirilmez ise araştırmacıya normal bir masa verilmektedir. Bu tarz masalarda belgelerin fotoğrafını çekmek -çalışma saatlerce sürdüğü için- oldukça zordur.

18 Başlıca kataloglar ve kısaltmaları:
ADM-Admiralty.
AİR- Air Ministry.
BT-Board of Trade and Succesors.
BT-Board of Trade.
BW-British Council
CAB-Cabinet Office.
CO-Colonial Office.
DO-Dominions Office.
FO-Foreign Office.
FCO-Foreign Colonial Office.
HO-Home Office.
HW- Government Code and Cypher School.
PREM- Prime Ministers Office.
SP-State Paper Office.
T-Treasury.
WO-War Office.

19 Bu süre zarfında dosyaların dolaba konulup konulmadığı arşivin her katında bulunan LCD ekranlardan başvuru kartı okutularak kontrol edilebilmektedir. Araştırmacının her defasında dolaba bakmasına veya görevlilere dosya ile ilgili soru sorulmasına gerek yoktur.

harita veya fotoğraflı belgeler talep edildiğinde belgelerin boyutlarından dolayı teslimat üs katta yer alan harita odasından yapılmaktadır[20]. Böyle bir durumda teslimat için orada hazır bekleyen görevliye başvuru kartının gösterilmesi gerekmektedir.

Araştırmacı ilgili dosya üzerinde çalışmasını bitirdikten sonra dosya, üzerindeki sarı etiketle birlikte "iade masasına" bırakılır. Burada görevli memur, dosya üzerindeki sarı etiketi barkoda okutarak araştırmacının üzerinden dosyayı düşürerek teslim alır. Bu durumda araştırmacı bilgisayarlar üzerinden yeniden dosya talebinde bulunabilir.

Son dönemde İngiliz Millî Arşivleri online üzerinden verdiği hizmet ağını daha da genişletmiştir. Öyle ki bazı belgeler arşivin internet sitesinden indirilebilmektedir. Bununla birlikte, birçok belgenin de araştırmacıların bir miktar para ödemesi karşılığında görevliler tarafından online olarak sisteme yüklenmesi sağlanmaktadır. Bu nedenle araştırmacıların çalışmaya başlamadan önce İngiliz Millî Arşivlerinin internet sitesini mutlaka ziyaret etmeleri önerilmektedir[21]. Bu ziyaretler, aynı zamanda kurumun genel yapısını ve hizmet verdiği alanları öğrenmek bakımından araştırmacıya kolaylık sağlayacaktır.

Arşivde çalışılan döneme ait kurumların yapısı ve işleyiş şeklini bilmek belgelerin dilini çözmek acısından önemlidir. Mesela Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiltere'nin Hicaz'da Osmanlı Devleti'ne karşı bir isyanı tetiklemek için Kahire'de oluşturduğu Arap Büro'nun hangi birime bağlı olduğu, buna karşılık bu büronun Londra'yı etkileme çalışmalarından hangi birimin rahatsız olduğunu bilmek Kahire'deki İngiliz servisinin çalışma esas ve etkilerinin anlaşılmasını kolaylaştırabilmektedir. Bu durum, İngiltere'nin bu bölgede oluşturduğu birimler arasındaki rekabeti de ortaya çıkarmaktadır. Şöyle ki

20 Bu tarz belgeler dolaba sığmayacağından belge harita odasında araştırmacıya teslim edilmektedir. Araştırmacı belgenin nerede kendisine teslim edileceğini LCD akranlardan öğrenebilmektedir.

21 İngiliz Milli Arşivlerinin (The National Archives)'in resmî sitesi: http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/ İngiliz Ulusal Arşivinin çalışma saatleri şu şekildedir:

Pazartesi:	Tatil (Arşiv kapalı)
Salı:	09.00- 19.00
Çarşamba:	09.00-17.00
Perşembe:	09.00-19.00
Cuma:	09.00-17.00
Cumartesi:	09.00-17.00
Pazar:	09.00-17.00

Şerif Hüseyin İsyanı sırasında Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiserleri ve Arap Büro çalışanları Şerif Hüseyin'i desteklerken, Irak ve İran'da etkili olan ve Delhi merkezli İngiltere'nin Ortadoğu'daki diğer birimi İbn Suud'u desteklemekte ve bunu açıkça dile getirmekteydi. Araştırmacı bu rekabeti fark ettiğinde çalışmasını daha gerçekçi zemine oturtabilmektedir. Benzer örnekleri Millî Mücadele Dönemi boyunca Kahire, Bağdat ve İstanbul'daki İngiliz yetkili birimleri arasında da görmek mümkündür.

Ayrıca bazı belgelerin üzerinde, belgenin geldiği kurum yetkilisinin veya sevk edildiği kurumdaki bir yetkilinin kendi el yazısı ile belgenin içeriğine yönelik değerlendirmeler yer almaktadır ki bu değerlendirmeler o dönemdeki siyasi yapıyı veya kurumların meseleye bakışını anlamak açısından son derece önemlidir. Örnek vermek gerekirse, 1920 yılı içerisinde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinden Londra'daki İngiliz Dışişlerine gönderilen bir tel yazıda Lord Curzon'un kendi el yazısı ile notlar düştüğü ve bu notlarda genelde meseleye yönelik bazı yorumlar yaptığı görülebilmektedir. Bazı belgeler ilgili hükûmet birimine sevk edilirken, yetkili kişi (bu bir dışişleri bakanı veya genel sekreter de olabiliyor) belgeye geniş bir görüş yazısı yazarak konu ile ilgili düşüncesini bildirmektedir. Bu görüş çoğunlukla kurumu bağlayan resmi bir görüş olmasa da meselenin yetkili kişilerde yaptığı tesirleri anlamada araştırmacıya yardımcı olmaktadır. Bu nedenle araştırmacının İngilizce el yazılarını okuyabilmesi kendisine ayrıcalık katmakla birlikte belgelerin dilini anlamada kolaylık sağlayacaktır.

Belirtmekle fayda vardır ki tarih araştırmalarında belge, son derece önemli olmakla birlikte belgenin her şey olmadığını da kabul etmek gerekmektedir. İngiliz Milli Arşivlerinden elde edilmiş belgelerle literatüre sunulan çalışmalar, belgenin kullanılma beceri ve kabiliyetine göre değerli olabilir veya hak ettiği ilgiyi görmeyebilir. Bu aşamada ortaya araştırmacının sahip olduğu donanım ile belgeyi kullanabilme özelliği ortaya çıkmaktadır. Sadece İngilizce bilerek belgeyi Türkçeye çevirmek o çalışmayı değerli kılmayabilir. O belgenin çalışmanın içerisine oturtulması ve işlenmesi gerekmektedir. Çünkü arşiv belgesi, araştırmacının elinde hakkıyla yorumlandığı, değerlendirilebildiği ölçüde alana katkı sağlar. Bu gerçekten hareketle, İngiliz Milli Arşivlerinde araştırma yapacak olan araştırmacıların elde ettikleri belgeleri, zamansal sapma yapmadan dönemin koşul ve özelliklerine göre değerlendirerek ve tarih biliminin kendi diyalektiğine göre çalışmalarında kullanmaları son derece önemlidir.

II. İngiliz Milli Arşivlerinde (The Natinal Archives) Türkiye Hakkında Bulunan Belgeler ve Bu Belgelerin Önemi

İngiltere ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler Kraliçe Elizabeth'in Müslüman Devletlerle yaptığı ticari ve stratejik amaçlı ittifaklarla başlamıştır. Doğu Akdeniz'deki limanlarda doğrudan ticareti güvence altına almak isteyen Kraliçe'nin deri, şeker, güherçile ve altın gibi önemli malların kaynağı olan Fas ve Osmanlı Devleti ile ittifak yapması ticari açıdan olduğu gibi İngiltere'nin rakipleri konumunda olan İspanya ve Fransa'ya karşı da oldukça anlamlıydı. İngiltere, Doğu Akdeniz'de 16. yüzyıldan önce de ticari faaliyetlerde bulunmuş olsa da Kraliçe Elizabeth Dönemi ile birlikte bu faaliyetler eskiyle kıyaslanamayacak kadar olumlu seyretmeye başlamıştı[22]. Bu ilişkiler ağı sayesinde İngiliz tüccarların Akdeniz'de faaliyet göstermeye başlamaları neticesinde 16. yüzyıldan itibaren İngiliz ticaret şirketleri bölgede adlarından söz ettirmeye başlamışlardı. Dolayısıyla İngiltere'nin, Fransa'nın ticari üstünlüğüne bağlı kalmak istememesi üzerine Osmanlı İmparatorluğu nezdinde III. Murad'ın dostluğunu kazanmak ve Britanya adalarının ticaretine uygun şartlar elde etmek hususunda Kraliçe Elizabeth tarafından başlatılan girişim başarılı olmuştur[23]. 1571 tarihinde gerçekleşen İnebahtı yenilgisinden[24] sonra bu ivme daha da hızlanmış ve Edward Osborne ile Richard Staper adlı iki tüccarın İstanbul'a temsilci göndermeleri neticesinde Türk-İngiliz ticari ilişkileri başlamıştı. 1578'de İstanbul'a gelen Osborne ve Staper'in temsilcisi William Harborne, bir taraftan başkentte ticari temaslarını yürütürken diğer taraftan da saray çevresi ile yakın bağlar kurmuştu[25]. Bu bağlar neticesinde

22 Gerald MacLean-Nabil Matar, **İngiltere ve İslam Dünyası 1558-1713**, Çev. Bilal Genç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2021, s.56.

23 Naime Yüksek Kayaçağlayan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Elçileri", **Ortadoğu'ya Bakış 2**, Nobel Yayınları, Ankara, 2021, s.133.

24 7 Ekim 1571'de Papa V. Pius tarafından düzenlenen Katolik devletler koalisyonu olan Kutsal İttifak'ın bir filosunun Patras Körfezi'nde Osmanlı İmparatorluğu filosunu büyük bir yenilgiye uğrattığı deniz savaşıdır. Mücteba İlgürel, "Kanuni'den Sonra Osmanlılar", İlmi Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C 10, Kombassan A.Ş., Konya 1994, s.387.

25 İngiltere'nin Osmanlı nezdinde bu şekilde bir başarı elde etmesinde dönemin mevcut şartlarının dışında gerek Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın ve gerekse de devletin nüfuzlu ricalinden Hoca Sadeddin Efendi'nin büyük etkileri olmuştur. Öyle ki Hoca Sadeddin Efendi, Kraliçe Elizabeth'in 1578'den itibaren İstanbul'a gönderdiği temsilcileri desteklemiş, hatta onların isteklerini III. Murad'a ulaştırmış ve İngiliz isteklerine uygun olarak, İran Harbi'nin bir an evvel bitirilerek, İspanya'ya karşı müşterek bir cephe alınmasına taraftar olmuştur. Bu suretle de Türk-İngiliz münasebetlerinin kurulmasında etkin bir rol oynamıştır. Kayaçağlayan, a.g.m., s.133-134.

Harborne, ilk defa iki devlet arasında resmi olarak ticari ilişkilerin başlatılmasına büyük katkı sağlamıştı. Harborne'nun açtığı bu yol kısa sürede Osmanlı Hükümdarı III. Murad ile Kraliçe Elizabeth arasında gerçekleşen mektuplaşma sonrasında Türk ve İngiliz tüccarlarının iki ülkede serbest ticaret yapmalarına imkân tanımıştı. İlişkiler ağı, mektuplaşma ve Harborne'nun çabaları ile o derece iyi bir hale gelmişti ki Kraliçe Elizabeth, III. Murad'ın annesi Safiye Sultan ile de samimi bir şekilde mektuplaşma içerisine girmişti. Neticede iki ülke arasındaki münasebet Mayıs 1580'de İngiliz tüccarların Osmanlı Devleti sınırları içerisinde serbest ticaret yapmalarını kabul eden ilk ahitnamenin imzalanmasına yol açmıştı. Bu durum, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde bir milat olmuştu. Osmanlı Devleti bu ahitname ile o zamana kadar Fransız, Venedik ve Leh tüccarlarına verdiği ticari imtiyazlardan İngilizlerin yararlanmasını kabul etmişti[26].

1580 tarihli ticari ahitname ile resmi olarak ticaret hakkı kazanan İngiliz tüccarlar, bir taraftan Trablus, Şam, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, İskenderiye ve benzeri yerlerde konsolosluklar kurarken, diğer taraftan da kısa sürede Osmanlı topraklarında ticari faaliyetlerde bulunacak olan Turkey Company ve The Levant Company gibi şirketleri kurmuşlardı[27]. Türk-İngiliz münasebetlerinin başlaması neticesinde iki ülke arasında yoğunlaşan ticari faaliyetler ve resmi ilişkiler, kurumlar içerisinde tarihi vesika kayıtlarının tutularak ilişkilerin kayıt altına alınmasına yol açmıştı. Bu tarihten itibaren Londra'da, elçilik ve konsolosluklardaki yazışmalarla, konsolos, yetkili memurlar ve tüccarların katılımı ile oluşan konsolosluk meclisleri ve mahkemelerinde alınan tüm kararların kayıt altına alındığı bir belge birikimi oluşmaya başlamıştır. Benzer şekilde, Londra'dan Osmanlı başkentine gönderilen kraliyet mektupları, Levant Company merkezi idaresi tarafından alınan tüm kararlar ile elçilik ve konsolosluklar arasında yapılan yazışmalardan oluşan bir belge külliyatı meydana gelmiştir[28].

16. yüzyılda başlayan ilişkiler ağı devam eden yıllar içerisinde iki ülke arasında daha da artmıştır. Bu ilişkiler, yüzyıllar boyunca inişli-çıkışlı ancak

26 Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları**, İletişim Yayınları, 2004, s.18-19.

27 Kocabaşoğlu, **a.g.e**., s.20; The Levant Company hakkında detaylı bilgi için bk. Alfred C. Wood, **A History of the Levant Company***,* Frank Cass&Co., London 1964.

28 Türkhan, a.g.m., s.1756; Türk-İngiliz ilişkilerinin ilk yıllarına ait detaylı bilgi için bk. Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C IX, S 1-2, Mart-Haziran 1951, s.1-41.

kesintisiz bir süreç izlemiştir. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde değişen dünya koşulları içerisinde İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin rekabeti farklılık arz etmeye başlamıştı. Bu tarihe kadar Osmanlı Devleti'nin varlığından yana bir politika hedefleyen İngilizler, 1878 tarihli Berlin Kongresi'nde ortaya çıkan "Doğu Sorunu"na çözüm bulmak için Osmanlı Devleti'ni müttefikleri ile birlikte parçalamaya yönelik bir politika takip etmeye başlamıştı. Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşları İngiltere'nin bu paylaşım planlarını hayata geçirme aşamasında bir merhale olarak karşımıza çıkmıştır. Savaştan sonra Anadolu'nun işgal altına alınması sonucunda bu işgallere karşı ortaya çıkan Türk Milli Mücadelesi, ilişkilerde çok daha farklı bir sürece kapı aralamıştı. Neticede 16. yüzyılın sonlarından itibaren günümüze kadar devam eden süreçte Türk-İngiliz ilişkileri başta siyasi, ekonomik, askerî ve kültürel alanlarda olmak üzere birçok alanda iki ülke arşivlerini dolduracak şekilde tarihi vesikaların ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Bugün iki ülkenin arşivlerinde araştırmacıların ilgisine sunulan bu vesikalar incelenerek ortaya çıkan çalışmalar bu ilişkilerin boyutlarının da gün yüzüne çıkmasına olanak sağlamıştır.

Tablo 1: Yakın Dönem Osmanlı ve Cumhuriyet Tarihi Hakkında İngiliz Millî Arşivlerinde Bulunan Fonlar ve Muhtevaları

FON	NO	TARİH ARALIĞI	İÇERİK	CİLT
SP		1580-1820		
FO	78	1780-1905	Osmanlı İmparatorluğu-Genel Yazışmalar	5491
FO	368	1906-1920	Ticaret ve Sıhhiye Hakkında Genel Yazışmalar	2269
FO	369	1906-1966	Genel Yazışmalar	5961
FO	371	1906-1966	Genel Yazışmalar	190967
FO	383/88-102	1915-1919	Türk ve İngiliz Savaş Esirleri	383/88-102
FO	195	1808-1962	Osmanlı İmparatorluğu- Genel Yazışmalar	2723
FO	196	1810-1860	Osmanlı İmparatorluğu-Mektup Suretleri	61
FO	197	1823-1921	Osmanlı İmparatorluğu-Yazışma Kayıtları	74

FO	198	1775-1941	Osmanlı İmparatorluğunda Bulunan İngiliz Elçiliği ve Konsoloslarının Genel Yazışmaları	107
FO	406	1812-1946	Arabistan, Irak, Suriye ve Levant	84
FO	424	1841-1957	Türkiye ile İlgili Gizli Belgeler	297
FO	24	1785-1818	Mısır	6
FO	32	1827-1905	Yunanistan-Genel Yazışmalar	770
FO	353	1778-1873	Canning Papers	66 Dosya
FO	354	1857-1891	Sir William White Papers	11
FO	362	1870-1874	Earl Granville Papers (1880-1885 için FO 97/621)	5
FO	881	1827-1914	Gizli Belgeler	
ADM	116/1152-1155	1911-1922	Trablusgarp (Türk-İtalyan Savaşı)	4
WO	106/43, 746,1551	1911-1912	Trablusgarp (Türk-İtalyan Savaşı)	3
ADM	116/1189-1197	1912-1913	Balkan Savaşları	9
FO	608	1918-1920	1920 Paris Barış Konferansı Hazırlığı	312
FO	286	1813-1977	Yunanistan-Genel Yazışmalar	

Kaynak: Ünver, a.g.m., s.119.

İngiliz Millî Arşivlerinde bu vesikalar ilk etapta Türkiye'de görev yapan İngiliz elçi, konsolos ve ticaret ajanlarının Londra'ya gönderdikleri yazılar ile Osmanlı Padişahları, Sadrazamları; Trablusgarp, Tunus ve Cezayir Beyleri tarafından yazılan mektuplar ve beratlardan ibarettir. Yetmiş defterden fazla olduğu saptanan bu belgeler yıllara göre sıralanmış bir halde tutularak İngiliz Millî Arşivlerinde araştırmacıların ilgisine sunulmuştur[29]. İstanbul'da 1583-1588 yılları arasında görev yapan ilk İngiliz elçisi Harborne tarafından Londra'ya gönderilen ve o dönem Osmanlı Devleti'nin siyaseti, devlet

29 Bu vesikaların yıllara göre sıralanmış kaydı için bk. Kurat, a.g.m., s.2-3.

görevlilerinin durumları, sarayda yapılan törenler ve İstanbul'da yabancı elçiler arasındaki rekabet hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler içeren Harborne'nun mektupları da bu defterler içerisinde ayrı bir önem teşkil etmektedir[30]. Bununla birlikte, kurulduktan yedi yıl sonra Turkey Company ile birleşen The Levant Company'nin de Osmanlı Devleti sınırları içerisindeki faaliyetleri neticesinde ortaya çıkan birçok vesika mevcuttur. Bu vesikalar da State Paper (SP) fonu ile kataloglanarak araştırmacıların ilgisine sunulmuştur. SP tasnifinde Osmanlı-İngiliz ilişkilerine ait SP. 97, SP. 105 ve SP. 110 olmak üzere üç alt tasnifi bulunmaktadır[31]. Şüphesiz ilk dönem Türk-İngiliz münasebetlerini tetkik ve Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumunu araştırmak bakımından bu vesikalar büyük öneme haizdir.

İngiliz Millî Arşivlerinde Osmanlı ve Türk tarihine ait belgelerin bulunduğu Dışişleri Bakanlığı (Foreign Office -FO-) kısmına baktığımızda, belgelerin 1780'lerden itibaren FO, ADM, WO fonu altında yukarıdaki tabloda belirtilen numaralı dosyalarda muhafaza edildiğini görürüz. Zaman içerisinde CAB, DEFE, FOC gibi yeni fon kayıtları da eklenmek suretiyle Millî Arşivlerdeki katalog daha da genişletilmiştir. Bu dosyalardaki belgeler siyasi, askerî, ticarî

30 Kurat, a.g.m., s.3.

31 İngiliz merkezi bürokrasisi içinde önemli bir konumda olan Secretary of State Bürosu, Kral'dan sonraki en önemli karar alma ve uygulama mekanizmalarının başında gelmiştir. Önceleri görev ve sorumluk alanı sadece dışişleri olan büroya 16. yüzyılda içişleri de dâhil edilmiş ve Secretary of State Bürosu 1782'ye kadar İngiltere'nin gerek içişlerinde gerekse diplomasi ve sömürgecilik alanlarındaki faaliyetlerinin yönetim bürosu olmuştur. Dolayısıyla bu özellikleri itibariyle büronun arşivindeki belge varlığı erken modern dönem İngiliz tarihi için büyük önem arz etmektedir. Kuzey ve güney olarak ikiye ayrılan bu büronun kuzey şubesi Kuzey Avrupalı Protestan devletler ile ilişkileri yürütürken, güney şubesi Katolik Avrupa devletleri de dâhil diğer devletlerle olan ilişkilerden ve içişlerinden sorumluydu. Bu iki büronun başında iki farklı Secretary of State görev yapmıştır. 1782'de bu bölümlerden Secretary of State South, Home Office'e, Secretary of State North ise Foreign Office'e dönüştürülmüş ve dış ilişkiler Foreign Office tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Bu bürokratik değişimden önce 1764'te State Papers Office arşivinde birikmiş belgelerin tasnif edilmesi, özetlenip indekslenmesi ve ciltlenerek koruma altına alınması yönünde bazı çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda 1830'da ilk cilt yayımlanmıştır. Bu ilk cildi takiben 1852 yılına kadar toplam 11 cilde ulaşan State Papers koleksiyonundan seçme yazışmalardan oluşan bir belge külliyatı ortaya çıkmıştır. Bu külliyatta Osmanlı tarihini ilgilendiren belgeler de bulunmaktadır. Bu belgeler henüz iki devlet arasında diplomatik ilişkinin tesis edilmediği bir dönemde Londra'nın belirli aralıklarla Osmanlıların Avrupa'daki ve Akdeniz'deki askerî faaliyetleri ile İstanbul ahvaline ait haberleri Venedik ve Paris'teki İngiliz elçileri üzerinden takip ettiğini göstermektedir. Bu haberler içinde özellikle Osmanlıların Avusturya ve Macaristan'a yönelik siyasetleri ile Viyana Kuşatması, Preveze Deniz Savaşı ve Barbaros'un Nice Kuşatması gibi hadiseler daha ayrıntılı olarak yer bulmuştur. State Papers içeriği hakkında detaylı bilgi için bk. Türkhan, a.g.m., s.1757-1767.

ve özel konular esas alınarak tasnif edilmiştir. Belgeler numaralandırılmanın yanı sıra kronolojik olarak da tasnif edilmiştir. Bazı belgeler mektup veya telgraf olmak üzere, çeşit olarak ikiye ayrılmıştır. Bu tasnif dışında kalan çeşitli belgeler "miscellaneous" yani muhtelif adı altında toplanmıştır. Mevcut sistem dâhilinde her belgenin bir numarasının ve tarihinin olması, araştırmacılara aradıkları belgeyi bulmada büyük bir kolaylık sağlamanın yanı sıra, araştırılan olayın takibini de daha sağlıklı kılmaktadır[32]. Bilgisayar üzerinde yapılan katalog taramalarında kelime bazlı aramalarla ortaya çıkan fon kodları, araştırılan konunun kronolojik olarak incelenmesine ve buna göre belge talep edilmesine imkân vermektedir. Bu yolun takip edilmesi araştırmacıya kolaylık sağlamaktadır.

Dışişleri Ofisinde bulunan ve 5491 ciltten oluşan Osmanlı Devleti ile alakalı dosyaların en önemlilerinden biri olan FO 78; İstanbul'daki İngiliz elçisi ve Osmanlı İmparatorluğu dâhilindeki konsoloslar ile yapılan diplomatik, ticari görüşmeler ve İmparatorluğun iç meselelerini konu alan yazışmaları ihtiva etmektedir. İstanbul'daki İngiliz elçisinin kendisinin hazırladığı ve bazen de muhtelif bölgelerdeki konsoloslardan gelip, önemine göre bir takdim yazısı ile İngiliz Dışişlerine gönderilen raporlar da bu dosyada muhafaza edilmektedir. Ayrıca elçinin kendi gözlem ve görüşmelerini ihtiva eden müstakil raporlar da bu dosyada bulunmaktadır. Bu dosyadaki belgeler orijinal olup el yazısıdır. FO 78'deki belgelerin büyük bir kısmı takriben 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiliz Dışişlerinde kullanılmak üzere matbu hale getirilmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde İngiltere'nin İstanbul'daki elçiliğinden gönderilen belgeler iki bölüm hâlinde tasnif edilerek matbu hale getirilmiştir. Kaleme alınan bu belgeler Osmanlı Devleti'nin Avrupa yakasını ilgilendiriyorsa "European Turkey", eğer Anadolu ve Arap yarımadasını ilgilendiriyorsa "Asiatic Turkey" adı altında ilgili dosyalarda yer almıştır[33].

Dönem ile alakalı olarak bir diğer önemli dosya da FO 195 fon kodlu dosyadır. Elçilik ve konsolosluk arşivi hüviyetine sahip olan bu dosya, İngiltere tarafından Osmanlı toprakları dâhilinde istihdam edilen konsolosların bulundukları yerlerden gönderilen veya kendilerine gelen raporları ihtiva etmektedir. Bu dosyalardaki belgeler konsolosların görev yaptıkları bölgelere göre düzenlenmiştir. Meselâ FO 195/1481 Erzurum'daki İngiliz konsolosunun 1884'te gönderdiği belgelerin toplandığı dosya iken, 1885'te aynı konsolosun

32 Kutluoğlu, a.g.m., s.227.
33 Kutluoğlu, a.g.m., s.227.

gönderdiği belgeler FO 195/1521 fon kodlu dosyada yer almaktadır[34]. Bu nedenle, dönem üzerinde çalışan araştırmacıların, Osmanlı Devleti'nde görev yapmış olan büyükelçi, diplomat, konsolos ve vekil konsolosların isimlerini öğrenmeleri kendilerine avantaj sağlayacaktır[35]. Mesela İstanbul'da İngiliz Büyükelçisi olarak 1841-1847 yılları arasında görev yapmış olan ve o dönem İngiltere'nin *"Doğu'daki sesi"* olarak kabul edilen[36] Lord Stratford Canning'nin Londra ile yazışmaları FO 352 Canning Papers fon kodu ile 66 dosyadan ibaret olarak tasniflenmiştir. Aynı şekilde 1885-1891 yılları arasında İstanbul'da önce olağanüstü daha sonra ise büyükelçi sıfatıyla altı yıl görev yapan William White'ın yazışmalarını içeren 11 ciltlik White Papers adıyla tasniflenen evrakları da bu gruba dâhil edilmektedir[37]. Bunlara ilâveten sınırlı da olsa Osmanlı topraklarıyla alakalı önemli bilgileri ihtiva eden FO 198 de göz ardı edilmemesi gereken dosya türlerindendir. Öyle ki FO 198/90 fon kodlu dosyada 1878-1879 yıllarına ait İngiliz elçisi Layard'ın Osmanlı Devleti ve reformlarla ilgili olarak II. Abdülhamid'e takdim ettiği tezkerelerin bulunması mümkün olabilmektedir[38].

34 Kutluoğlu, a.g.m., s.228.

35 Ünver, a.g.m., s.114: 1582-1700 yılları arasında İstanbul'da 18 tane İngiliz Büyükelçisi görev yapmıştır. Bu elçilerin isimleri ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Kayaçağlayan, a.g.m., s.135-167.

36 İrşat Sarıalioğlu, **Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği 1841-1847**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2017, s.1; Lord Canning'in bahse konu yıllarda tuttuğu hatıratı için bk. Stainley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Yurt Yayınları, Ankara 1988.

37 Ünver, a.g.m., s.115: II. Abdülhamit'in en buhranlı dönemlerinde İstanbul'da görev yapan White, 1878 Berlin Konferansı ile özerk bir Bulgaristan'ın oluşturulması, Doğu Rumeli meselesi, İngiltere, İtalya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu arasında ortaya çıkan Doğu Akdeniz meselesi, Bağdat Demiryolu ve Anadolu Demiryolu üzerindeki imtiyaz kapma mücadelelerinin verildiği bir dönemde İngiliz çıkarlarının diğer büyük devletlere karşı korumak için yoğun diplomatik çabalar sarf etmiştir. Konu ile ilgili olarak bk. Colin L. Smith, **The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1895**, Oxford Historical Series, Oxford University Press, London 1956; Ayrıca hayatı ve İstanbul'daki çalışmaları için bk. H. Sutherland Edwards, **Sir William White For Six Years Ambassador at Constantinople His Life an Correspondence**, Jhon Murray, Albemarle Street, London 1902.

38 Kutluoğlu, a.g.m., s.228; 1877-1880 yılları arasında İstanbul'da İngiliz elçisi olarak görev yapan Layard'ın bu dönemle alakalı olarak tutmuş olduğu hatıratında başta 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı olmak üzere döneme damgasının vuran olayların Osmanlı Devleti üzerindeki etkilerine değinmektedir. Detaylı bilgi için bk. Tuğba Karagözoğlu, **1877-1880 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan İngiliz Büyükelçi Sir Henry Austen Layard'ın Osmanlı Rus Savaşı'na Bakışı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019, s.21-63.

Yakın dönem Osmanlı tarihiyle alakalı söz konusu dosyaları teşkil eden raporların sayısında zaman zaman ciddi artış ve düşüşlerin olması da dikkate alınması gereken bir başka husustur. Bu artış ve düşüş İngiltere'nin bölgeye yönelik politikası ve menfaatleri ile alakalı bir durumdur. İngiltere'nin 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi'nin bitimine kadar -bilhassa Anadolu'da- sınırlı sayıda konsolosu bulunmaktaydı. 1877-78 Harbi'ni müteakip, Berlin Antlaşması'nın özellikle Ermenilerle alakalı maddelerinin uygulanıp uygulanmadığını rapor etmek üzere birkaç İngiliz konsolos Anadolu'ya gönderilmişti. Bu konsolosların çoğunun görevine 1881 yılında son verilmişti. Bu nedenle 1878-1881 yılları arasında Anadolu ve burayı çevreleyen coğrafya hakkında İngiliz arşivlerinde oldukça yüklü miktarda belge bulmak mümkündür. Bu tarihlerden sonra İngiliz Dışişlerine gönderilen raporlarda bir azalma olmuş ve bu durum 1894 yılına kadar devam etmiştir. 1894'te Sason İsyanı'nın çıkması ile İngilizlerin dikkati tekrar Anadolu'ya çevrilmiş ve isyanların artması 1897 yılı sonuna kadar İngiliz temsilcilerin Anadolu'daki varlığını gerekli kılmıştır. Bu yıllarda Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Harput ve Diyarbakır'da birer konsolos bulunduran İngiltere, Ermenileri sadece diplomatik sahada müdafaa etmekle kalmamış, ayrıca onlara belli ölçülerde akıl hocalığı da yapmıştır. 1898'den 1914'e kadar olan dönemde isyanların azalması tekrar bu konsolosların varlığını gereksiz kılmıştır. Bundan dolayı İstanbul'dan Londra'ya gönderilen belgeler yukarıda zikredilen yıllar arasında nispeten azdır[39].

1827-1914 yılları arasında dış meselelerle alakalı gizli yazışmalara ağırlıklı olarak yer verilen FO 881'in yanı sıra, 1906-1966 yılları arasında politik meselelerle alakalı genel yazışmaların yer aldığı FO 369 ve FO 371 fon kodlu dosyalar da yakın dönem Türk tarihi açısından ehemmiyet arz etmektedir[40]. Oldukça hacimli yer tutan bu dosyalarda; Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Türk İstiklal Savaşı, Cumhuriyet'in ilanı ve sonrasında Türkiye'de meydana gelen olaylar hakkında görev yapan İngiliz elçi, konsolos diplomat ve istihbarat yetkililerinin Londra'ya aktardıkları detaylı bilgiler bulunmaktadır. Her ne kadar 1914-1918 yılları arasında doğrudan ilişkiler kesilmiş olsa da İngiliz yetkililer Osmanlı Devleti'ne yakın olan topraklarda görev yapmaya

39 Kutluoğlu, a.g.m., s.229; Bahse konu dönemde Muş ve Bitlis'te meydana gelen olayların İngiliz belgelerine yansıması ile ilgili olarak bk. Tülay Keskin, "1895 Bitlis ve Muş Ermeni Olaylarının İngiliz Belgelerine Yansımaları ve Bitlis Konsolosu Charles S. Hampson'un İddiaları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S 53, Mart 2023, s.123-160.

40 Kutluoğlu, a.g.m., s.228.

devam ettiklerinden Osmanlı Devleti hakkında elde ettikleri istihbarat bilgilerini Londra'ya aktarmışlardı. Bahse konu belgelerde bu şekilde İngiliz hükûmetine yoğun bir bilgi akışı mevcuttur. Örnek vermek gerekirse, Birinci Dünya Savaşı dönemi boyunca İngiltere'nin Ortadoğu'daki Kahire merkez olmak üzere üs bölgelerinden Londra'ya gönderilen çok sayıda belge mevcuttur. Bu belgeler ağırlıkla FO 371, FO 141, FO 882 gibi fon kodları ile başlayan dosyalarla karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde İngiliz hükûmetinin Şerif Hüseyin İsyanı ile olan bağlantısı üzerinde araştırma yapmak isteyen bir araştırmacı, FO 371/2761 ile FO 371/3088 arasındaki fon kod ile başlayan dosyalar üzerinde inceleme yapmak durumundadır. Aynı şekilde FO 881ile başlayan fon kodlu dosyalarda da bu ilişkilere ait belgeler mevcuttur. Bununla birlikte savaş yıllarında Irak üzerinde çalışma yapmak isteyen bir araştırmacının da FO 371 ile CO 730 fonlu dosya kodlarına bakması gerekmektedir[41].

Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinden sonra galip devletlerin, yenilen devletlerle imzalanacak barış antlaşmalarını belirlemek ve yeni bir dünya düzenini tesis etmek amacıyla Ocak 1919 yılında organize ettikleri Paris Barış Konferansı ile ilgili de İngiliz Millî Arşivlerinde hatırı sayılır sayıda belge mevcuttur. Konferansın organize edilme çalışmaları, katılan devletlerin durumları, gerçekleştirilen görüşmelerin içeriği ve bu görüşmelerin içeriği ile alakalı konferansta görevli İngiliz delegasyon heyetinin tespit ve değerlendirmeleri FO 608 fon kodlu dosyalarda muhafaza edilmektedir. Bu dosyaların sayısı 312 ciltten oluşmakta ve 1919-1920 arası dönemi kapsamaktadır. Bu dosyalarda ayrıca Osmanlı Devleti'nin savaş sonu durumu, Osmanlı hükûmet yetkililerinin Müttefik Devletlerle ilişkileri, Anadolu'ya gönderilen Amerikan heyetlerinin raporları, Osmanlı toprakları üzerinde Paris'te devam eden paylaşım müzakereleri, İzmir'in işgal edilmesi kararının verilme görüşmelerinin tutanakları gibi daha birçok konuyu ihtiva

41 Bu dönemde Ortadoğu ve Kafkasya üzerinde inceleme yapmak isteyen bir araştırmacı bahse konu İngiliz Millî Arşivlerinin yanında British Library'de muhafaza edilen ve IOR (India Office Record) fon kodu ile başlayan dosyalara da bakmak zorundadır. Döneme ait bu kayıtlar, bölgede görev yapan İngiliz yetkililer tarafından tutulmuş ve Hindistan'daki İngiliz Valiliği'ne aktarılmıştır. Mesela, 1911-1925 yılları arasında Arap Yarımadası'nda Arap aşiretlerinin durumu, bu aşiretlerin Osmanlı Devleti ile ilişkileri, savaş sırasındaki faaliyetleri, İbn Suud'un yükselişi ve başta İbn Suud olmak üzere bu aşiretlerin İngiltere ile ilişkileri hakkında inceleme yapmak isteyen bir araştırmacı IOR kayıtlarına göz atmalıdır. Benzer durum dönem ile ilgili olarak Kafkasya, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan üzerinde araştırma yapmak isteyenler için de geçerlidir. King's Cross'ta bulunan British Library için adres: 96 Euston Road, NW1 2DB, Londra.

eden dokümanlar mevcuttur. Bu dönem hakkında araştırma yapmak isteyen bir araştırmacının, her şeyden önce belgeler arasında kaybolmaması için ilgili dosyanın fon kodunu ve numarasını biliyor ise bu numara ile, bilmiyor ise daha detaylı arama yöntemlerini deneyerek belge talep etme yoluna gitmesi faydalı olur.

Paris Barış Konferansı devam ederken, 1919 yılı itibariyle Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler için de FO 371/3663'ten 3695'e kadar olan dosyalara bakılması gerekmektedir. Çünkü bu dosyalarda 1919 yılı içerisinde Kafkasya'daki gelişmeler ve bu gelişmelerin Paris Barış Konferansı'na etkilerini konu alan çeşitli istihbarat raporları, telgraflar ve görevlilerin değerlendirmeleri mevcuttur. Şüphe yok ki bu dosyalar, Bolşevik Rusların bir taraftan Kafkaslara inmeye yönelik faaliyetleri yanında Müttefiklerin Bolşeviklere yönelik operasyonları ve ilişkileri üzerinde çalışmak isteyen araştırmacıların ilgi duyacağı dosyalar dâhilindedir.

1919'dan itibaren Anadolu'da işgallerin başlamasıyla İngilizlerin İstanbul merkez olmak üzere Anadolu'da birçok görevli bulundurmaları Millî Mücadele Dönemi'nde Anadolu'dan Londra'ya bilgi ve belge akışını artırmıştır. Özellikle bu dönemde Anadolu'daki İngiliz yetkililerin İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğine aktardıkları bilgiler Millî Mücadele'nin İngiliz bakış açısı yönüyle anlaşılması için son derece önemlidir. İstanbul'daki Yüksek Komiserlikte değerlendirilen bu bilgiler, haftalık raporlar şeklinde Londra hükûmetine aktarılarak hükûmet yetkililerinin politika üretmelerine katkı sağlamıştır. Şüphe yok ki Londra'daki karar verici mekanizma çoğunlukla İstanbul'daki Yüksek Komiserlikten gönderilen bu bilgi ve değerlendirmelere bakarak pozisyon alabiliyordu. İngiliz Millî Arşivlerinde bu dönem ile ilgili tutulan dosyalar da FO 371, FO 406, FO 424, WO 106 fon kodlu ile tasniflenmiştir. Mesela biraz daha ayrıntılı bilgi vermek gerekirse, Batı Cephesi'nde verilen muharebelerin İngiliz belgelerine yansıması üzerinde araştırma yapmak isteyen bir araştırmacı, 1921 yılı için FO 371/6464-6581 arası numaralanan toplamda 117 cilde, 1922 yılı için FO 371/7833-7969 arası numaralanan toplamda 116 cilde bakmak zorundadır. Aynı şekilde FO 406 (Gizli Yazışmalar-Confidental Print) adıyla tasniflenen toplamda 400'ün üzerinde dokümana bakmak zorundadır. Yine Batı Cephesi'ndeki savaşların seyri ve Londra'daki yansımaları için FO 424 fon kodlu 700'ün üzerindeki dokümana bakmak zorundadır. Ayrıca İngiliz yetkililer, bu dönemde Londra'daki hükûmet yetkilileri ile yürüttükleri telgraf yazışmalarını da FO

424 Confidental Print- Eastern Affairs, fon kodu ile tasnifleyerek bir bütün hâlinde 6 cilt olarak araştırmacıların ilgisine sunmuşlardır. Bu belgelerde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliğinden -başta Londra olmak üzere- Kahire ve Bağdat'taki yetkili birimlere gönderilen telgraf, mektup ve raporlar mevcuttur[42]. Benzer şekilde FO 371/7601'den 7608'e kadar numaralandırılan dosyalarda 1921 ve 1922 itibariyle Yunanistan'ın Batı Anadolu'da devam eden işgaline yönelik -daha çok Yunan cephe içi gelişmelerine yönelik- İngiliz Yüksek Komiserlerinin Londra ile yaptıkları yazışmalar mevcuttur. 1923 yılı içerisinde Anadolu'da meydana gelen gelişmeler ve özellikle Müttefik kuvvetlerinin İstanbul'u tahliye etmeleri ile ilgili gelişmeleri FO 371/9149-9178 fon kodlu dosyalar üzerinden takip etmek mümkündür.

Foreign Office (FO) dışında 19. yüzyıl Türkiye tarihi çalışanlar açısından War Office (WO) ve Admiralty (ADM) fon kodlu tasnifler de yararlı tasniflerdir. Özellikle bu dönemde Osmanlı Devleti'nin katıldığı savaşlar ve sonrasındaki dönem ile ilgili bu fonlar önemli belgeler barındırmaktadır. Örneğin, ADM 116/1152-116/1155 arasında yer alan dört ciltlik dosya Trablusgarp Savaşı'na ait gelişmeleri içermektedir. Aynı savaşın süreci ve yaşanan diplomatik gelişmeler hakkında WO 106/43, 106/746 ve 106/1551 numaralarında kayıtlı olmak üzere üç ciltlik evrak yer almaktadır. Balkan Savaşları hakkında ADM 116/1189-116/1197 arasında dokuz cilt evrak savaşın tüm gelişimini ve diplomatik girişimleri ihtiva etmektedir[43]. Bu fonlar içerisinde aynı zamanda Millî Mücadele Dönemi hakkında da yeterince evrak bulunmaktadır. Mesela, ADM 127/1773 fon kodlu dosya Kasım 1921 ve Temmuz 1922 yılları arasında

42 İngiliz Millî Arşivlerinde araştırmacıların ilgisine sunulan bu belgelerin bir kısmı aynı zamanda İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından "Documents on British Foreign Policy 1919-1939" ve "Documents on British Foreign Affairs Turkey, Iran and Middle East 1918-1939" adıyla çeşitli ciltler hâlinde basımı gerçekleştirilmiştir. Bu ciltlerde doğrudan yakın dönem Türkiye tarihi ile ilgili belgeler bulunmaktadır. Ayrıca bu belgelerden başka İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından araştırmacıların ilgisine sunulması hedeflenen yayımlar da bulunmaktadır. Mesela "Documents on British Policy Overseas" adıyla İkinci Dünya Savaşı sonrası 1945-1950, 1950-1960, 1960-1972 dönemlerini kapsayan seri hâlinde belgeler de yayımlanmıştır. Aynı şekilde "British Documents on the Origins of the War 1898-1914" adıyla İngiltere'nin Japonya, Rusya ve Fransa gibi ülkelerle olan ilişkilerini konu alan belgeler de Bakanlık tarafından yayımlanarak araştırmacıların ilgisine sunulmuştur. Bu belgelerde Türkiye tarihi ile ilgili olarak Balkan Savaşlarının öncesi, sırası ve sonrasına ait önemli belgeler bulunmaktadır. Bu dosyalara internet üzerinden PDF olarak da erişilebilir. Dosyalara erişim için bk. https://archive.org/details/texts?tab=collection&query=Documents+on+British+Foreign+Policy+1919-1939.

43 Ünver, a.g.m., s.115.

İstanbul'un genel durumu hakkında İngiliz Yüksek Komiserliğinin tuttuğu raporları ihtiva ederken, ADM 137/1774 fon kodlu dosyada da Müttefiklerin 1921-1922 yılları arasında Millî Mücadele'ye yönelik tutumları ve Türk-Yunan Savaşı'na yönelik tarafsızlık meselesini gündeme taşıyan çok önemli rapor ve kurumlar arası yazışmalar mevcuttur. Bunun yanında WO 32, WO 106 ve WO 252 fon kodlu dosyalarda da bu dönem üzerinde inceleme yapmak isteyen araştırmacıların ilgisini çekecek belgeler mevcuttur. Örneğin WO 32/5658 fon kodlu dosyada 1922 yılı boyunca Anadolu'daki Yunan ordusunun durumu ve hareketleri hakkında İngiliz Yüksek Komiserliğinden Londra'ya gönderilen raporlar yer almaktadır. Ayrıca bu dosyada İstanbul ve Boğazlar Bölgesindeki Müttefiklerin kontrol altında tuttukları bölgelerin durumları hakkında detaylı belgeler mevcuttur. Şüphe yok ki bu fon kodlu dosyaların sayısını artırmak mümkündür.

Araştırmacıların İngiliz Millî Arşivlerinde etkili bir şekilde yararlanabilmeleri için doğrudan Türk tarihi ile alakalı olmayan konuları ihtiva eden fon kodlu dosyalara da bakmasında fayda vardır. Çünkü bu dosyalar ile doğrudan Türk tarihini ilgilendiren dosyalar arasında yapılacak çapraz incelemeler, araştırmaya konu meseleye farklı bir perspektiften bakış açısı kazandıracaktır. Mesela, 1919-1922 yılları arasında Anadolu'da işgal kuvveti bulunduran Fransız, İtalyan kuvvetlerinin bu dönemdeki faaliyetleri ile Millî Mücadele'ye destek verme gayreti içesinde olan Sovyetlerin faaliyetlerinin İngiliz yıllık raporlarına yansımalarını ihtiva eden bu ülkelerin raporlarının incelenmesi araştırmacılar açısından son derece faydalı olacaktır. Buradan elde edilecek değerlendirmeler Millî Mücadele'nin bu ülkelerdeki yansımalarını öğrenmek açısından yararlı olur kanaatindeyiz[44].

44 İngiliz yıllık raporlarının incelenmesi dönem üzerinde araştırma yapan tarihçilere geniş bir perspektif kazandırmaktadır. Bu konu ile alakalı olarak ülkemizde de son derece önemli bir çalışma mevcuttur. Prof. Dr. Ali Satan'ın derlemesiyle ortaya konan İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye adlı ve 1920-1924 yıllarını kapsayan dört ciltlik eseri bu alanda büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Ali Satan (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, Çev. Burak Öz, 2. Baskı, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2010; Ali Satan (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1921**, Çev. Sevtap Demirci, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2011; Ali Satan (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1922**, Çev. Ayşegül Angı, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2011; Ali Satan (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1923**, Çev. Sevtap Demirci, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2012; Ali Satan (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1924**, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2013; Ayrıca yine İngiliz yıllık raporlarında Irak'ta işgal yönetimi hakkında bilgi için bk. Ali Satan (Der.), **Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918**, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2016.

İngiliz Millî Arşivlerinde FO 286 fon kodlu dosyalarda bazen doğrudan bazen ise dolaylı olarak yakın dönem Türk tarihini ilgilendiren belgeler mevcuttur. Bu dosyalar 1813-1977 yılları arasında Yunanistan'da meydana gelen gelişmeleri konu almaktadır ve bu dosyaların sayısı 120'nin üzerindedir. Örnek vermek gerekirse, Yunan ordusunun Batı Anadolu'daki işgali devam ederken, Yunanistan'da meydana gelen gelişmeler, Venizelos ve Venizelos karşıtlarının birbirleri ile mücadeleleri, Yunan kamuoyunun Batı Anadolu'daki olaylara bakışı, Yunan hükûmetinin parasal konular da dâhil olmak üzere İngiltere ve Müttefikleri ile ilişkileri, Anadolu'da yaşanan yenilgiden sonra Yunan ordusunun Atina'da yaptığı darbe ve bu darbenin Lozan, Londra ve Paris'teki yansımaları, Anadolu'dan ayrılan yüz binlerce Rum mübadilin -Atina başta olmak üzere- Yunanistan ve adalarda yaşadıkları sıkıntılar ve bu sıkıntıları aşmaya yönelik Yunan hükûmetinin uluslararası arenada girişimlerini ihtiva eden belgeler mevcuttur.

Millî Mücadele'nin silahlı boyutunu sona erdiren Mudanya Ateşkes Anlaşması ve sekiz ay boyunca devam eden Lozan Barış Konferansı için de İngiliz Millî Arşivlerinde çok fazla belge bulunmaktadır. İngiliz hükûmetinin bizzat yer aldığı bu süreçte, İngiliz Dışişleri, Savunma, Donanma, Hazine ve Savaş Bakanlıklarına gönderilen yazışmalar ve bu yazışmalar hakkında yapılan değerlendirmelerle yazışmalara verilen cevapları ihtiva eden dosyalar mevcuttur. Bu dosyalar, ağırlıkla WO 158, WO 106, CAB 24, CAB 45, FO 371, FO 839 ve FO 286 fon kodlarıyla tasniflendirilmiştir. Örnek vermek gerekirse, Yunan ordusunun Anadolu'da bozguna uğradığı dönem ve sonrasında meydana gelen gelişmeler ağırlıkla WO 106/1440-1505 fon kodu ile numaralanan dosyalarda yer almaktadır. Aynı şekilde Mudanya Konferansı'na giden süreç, Doğu Trakya'nın boşaltılması hususu, Karaağaç'ın durumu, tarafsız bölge olarak adlandırılan Boğazlar Bölgesi'nde meydana gelen gelişmeler, görüşmeler sırasında tarafların birbirlerine gönderdikleri muhtıralar ve bu muhtıralar üzerinde yapılan değerlendirmeler daha ziyade WO 158/770-791 arasında numaralandırılan dosyalarda bulunmaktadır. Lozan Görüşmeleri'ni de WO, 158, FO 371, FO 839 ve FO 286 fon kodlu dosyalar üzerinden takip etmek mümkündür. Şüphe yok ki bu görüşmeler için yukarıda ifade edilen bakanlıkların yazışmaları dışında Hazine Bakanlığı (T Fon kodlu) için oluşturulan dosyaları da incelemek gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki bahse konu dönemlerde İngiliz belgelerinde ifadesini bulan "Doğu Sorunu" ile sadece bir bakanlık ilgilenmemiştir. Bakanlıklar arasında geniş çaplı bir araştırma konunun daha geniş bir açıdan ele alınmasına olanak verecektir.

Örnek olarak Lozan Görüşmeleri ağırlıkla FO 371/7968- 9073 arası fon kodlu dosyalar ile FO 839/03-49 arası fon kodlu dosyalarda tasniflendirilmekle birlikte, diğer bakanlıkların fon kodlarını ihtiva eden, CAB, WO, T türü dosyalara da bakmak faydalı olacaktır.

Türk-İngiliz ilişkilerinin yeniden kurulmasına yönelik girişimler, aslında Lozan Antlaşması'nın hemen ertesinde filizlenmeye başlamıştı. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği, barış antlaşmasının TBMM tarafından onaylanmasını müteakip karşılıklı olarak temsilciliklerin yeniden açılmasına karar vermişti. Buna karşılık Türk hükûmeti de benzer bir girişimi başlatarak ilişkilerin normal seyrine dönmesine katkı sağlamıştı[45]. Dolayısıyla sekiz yıl aradan sonra tesis edilen resmi ilişkiler sonrasında Türk-İngiliz ilişkilerinin seyri hakkında da İngiliz Millî Arşivlerinde evrak bulmak mümkündür. Özellikle Musul sorununun halledilmesi ve İngiltere'nin Büyükelçiliğini Ankara'ya taşımasından sonra Türk-İngiliz ilişkilerinde yaşanan iyileşme süreci belgelere de yansımıştır[46]. Bu konularla ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bununla birlikte 1930'lu yılların başlarında iki ülke ilişkileri Dünya Ekonomik Buhranı testinden geçiş sürecindeyken, Akdeniz ve Balkanlarda güvenliği tehdit edici

45 Aydın Çakmak, "Yusuf Kemal Bey'in Londra Mümessilliği Çerçevesinde Türk-İngiliz İlişkileri", **MUTAD, Marmara Türkiyat Araştırma Dergisi, Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı**, 2023, s.61.

46 Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra 1924'te İngiltere, Türkiye'ye büyükelçi olarak Ronald G. Lindsday'ı atamıştır. Lindsday'ın 1926 yılında görevi sona erince, 1926'dan 1933'e kadar İngiltere'nin Türkiye Büyükelçiliği görevini Sir George Clerk yürütmüştür. Sir Clerk, iki ülke ilişkilerinin normalleşmesinde esaslı görevler üstlenmekle birlikte İngiliz Büyükelçiliğinin Ankara'ya taşınması ve elçiliğin inşa edilmesi onun döneminde gerçekleşmiştir. Ayrıca 1929 Dünya Ekonomik Buhranı'nın Türkiye üzerindeki etkilerine en yakından şahit olmuş ve etkilerin azaltılması için ülkesi ile Türkiye arasında Klinig Antlaşmaları'nın gerçekleştirilmesi için diplomatik temaslarda bulunmuştur. Sir George Clerk'in görevi sırasındaki çalışmaları için bk. Gerald J. Protheroe, **Searching For Security in a New Europe, The Diplomatic Career of Sir George Russell Clerk**, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2006, s.104-132. Sir Clerk'ten sonra 1933'ten 1939'a kadar İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği görevine Sir Percy Loraine atanmıştır. Hikmet Özdemir, **Atatürk'ün Ardından**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010, s.13. Bahse konu olan dönemde ise Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği görevini Lozan Barışı'ndan sonra ilk olarak temsilci sıfatı ile Yusuf Kemal Bey (Tengirşek) yürütmüştür. Tengirşek'ten sonra "Ortaelçi" sıfatı ile 1924-1925 yılları arasında Zekai Apaydın Londra'da bulunmuştur. 1925'te Türkiye, Londra'ya ilk kez "Büyükelçi" sıfatı ile 1932 yılına kadar görev yapacak Ahmet Ferit Tek'i göndermiştir. 1932-1934 yılları arasında Mehmet Münir Ertegün, 1934-1939 yılları arasında ise Ali Fethi Okyar Londra Büyükelçiliği görevini yürütmüştür. Bilal N. Şimşir, **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)**, ATAM Yayınları, Ankara 2017, s.325; Ayrıca Londra'da bu dönemde görev yapan Türk elçileri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Bilal N. Şimşir, **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınları, Ankara 1996.

söylem ve uygulamalar nedeniyle, gittikçe artan güvenlik kaygısı ile daha da güçlü bir zemine doğru yönelmişti. Türk hükûmeti, Sovyetlerle sürdürdüğü dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerine özellikle riayet etmekle birlikte, Akdeniz'de İtalya'nın sebep olduğu tehdit odaklı hamlelerden İngiltere gibi güçlü ve Batılı bir devletle ittifak hâlinde görünerek önlem alabileceğini düşünmüştü[47]. Böyle bir atmosfer içerisinde 1933'te Sir Percy Loraine'nin İngiliz Büyükelçisi olarak Ankara'ya atanması, 1934'te Ali Fethi Okyar'ın ise Türkiye'nin Londra Büyükelçisi olarak atanması iki ülke ilişkilerinde olumlu bir zeminin güçlenmesine imkân sunmuştu. İkinci Dünya Savaşı'nın ayak seslerinin duyulmaya başladığı bu dönemde iki ülke ilişkilerini elçilik raporları üzerinden okumak da mümkündür[48]. İtalya'nın Doğu Akdeniz'deki faaliyetleri neticesinde Türk-Yunan yakınlaşmasının bölge üzerindeki etkilerini ele alan İngiliz Büyükelçisi Loraine'nin Ankara'dan gönderdiği raporlar son derece önemlidir. Şüphe yok ki İngiliz hükûmetinin bu dönemde bölgeye ve Türkiye'ye yönelik politikalarının şekillenmesinde bu raporların etkisi büyüktür. Milletler Cemiyeti'ne üye ülke Türkiye'nin 1936 yılı içerisinde gerçekleşen Montrö Boğazlar Sözleşmesi ile Boğazlar üzerinde tam denetim ve egemenlik hakkı elde etmesi kuşkusuz bu dönemde yürütülen ilişkilerin bir başarısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle bu aşamada İngiliz hükûmetinin desteği çok önemliydi. Dolayısıyla bu dış politikada yürütülen diplomatik ilişkilerin seyrini ve her iki ülkenin başkentlerindeki yansımalarını belgeler üzerinden takip etmek mümkündür. FO 371, FO 476, WO 252 fon kodlu dosyalar içerisinde muhafaza edilen bu döneme ait belgeler araştırmacıların ilgisine sunulmuş bir vaziyettedir. Örnek olarak Büyükelçi Loraine'nin bu dönemde Ankara hükûmetinin -İngiltere ile ilişkiler başta olmak üzere- Batılı devletlere karşı politik duruşuyla alakalı Londra hükûmeti ile olan yazışmalarını FO. 371/21925-21936 ve FO 371/9037-9038 fon kodlu dosyalar üzerinden takip etmek mümkündür.

47 Resul Yavuz, "Musul Meselesi Sonrası Türk-İngiliz İlişkilerine Etki Eden Faktörler", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası III**, İdealkültür Yayınları, İstanbul 2019, s.243.

48 Ludmila Jirkova, İngiliz-Türk İlişkileri (1933-1939), Çev. F. Muharrem, E. Erdinç, Habora Kitapevi Yayınları, İstanbul 1978, s.45; Ayrıca Loraine'nin görevdeyken Türkiye hakkında yazdığı raporlar için bk. Ertan Gökmen, **İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'ye Göre 1934 Yılı Türkiye'si**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1995; Ayrıca bk. Mustafa Edip Çelik, "İngiliz Büyükelçilik Yıllık Raporlarında Türk Dış Politikası (1927-1933)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C 3, S 2, Ağustos 2017, s.25-43.

İkinci Dünya Savaşı başladığında Türkiye'nin dış politikadaki amaçları, Atatürk'ün stratejisinden esinlenerek belirlenmişti. Türkiye, bu dönemde silahlı tarafsızlık politikasını savaşın son yılına kadar sürdürmeye devam ederken, her iki blok ülkelerle diplomatik görüşmelerini devam ettirmiştir. Özellikle İngiltere'nin başını çektiği Müttefik Devletlerle yaşanan diplomatik sürecin bütün boyutlarıyla İngiliz arşiv belgelerinde kayıtlı olduğu söylenebilir. Dolayısıyla bu dönemde İngiliz Millî Arşivlerinde Türkiye ile alakalı tutulan dosyaların oldukça fazla olması dikkatlerden kaçmamıştır. Müttefik Devletlerin Türkiye'yi savaşa sokmak amacıyla yaptıkları diplomatik baskıyı FO 371 ve kısmen de olsa FO 954 fon kodlu dosyalar üzerinden takip etmek mümkündür. Özellikle Churchill ile İnönü arasında gerçekleşen ve temel konunun Türkiye'nin savaşa dâhil olması olarak bilinen Adana Görüşmeleri ve Kahire Konferansı'nı bu belgeler üzerinden takip etmek mümkündür. Bununla birlikte diplomatik ilişkilerin seyrinin yansıdığı belgelerin yanında Türkiye hakkında her çeşit belge toplama uğraşı içerisinde olan İngiliz askerî istihbarat servislerinin de çalışmaları belgelere yansımıştır. Savaş dönemi ve sonrası süreçte FO 371, FO 476, WO 252, DEFE 11, DEFE 60 ve FCO 9 fon kodları ile tasniflenmiş dosyalarda bu ilişkilerin seyrini görmek mümkündür. Mesela, WO 252/1390 fon kodlu dosyada 1944 yılına ait İstanbul'un genel durumu hakkında çeşitli raporlara ulaşılırken, WO 252/532 fon kodlu dosyada İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin demiryolları hakkında Londra hükûmetine gönderilmiş istihbarat raporlarına ulaşmak imkânı vardır. Bu raporlar harita ve birtakım krokilerle desteklenerek oldukça detaylandırılmış bir vaziyettedir. Benzer şekilde DEFE 60/108 ve 109 fon kodu ile numaralandırılan dosyalarda İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin savuma sistemleri, karayolu ve demiryollarının durumu, madenleri ve ekonomisi hakkında tutulmuş gizli belgelere ulaşmak mümkündür. Bu dönem Soğuk Savaş Dönemi'nin başladığı yıllar olmakla birlikte Ortadoğu'da ciddi gelişmelerin yaşandığı bir süreçtir. Türkiye'nin, bir taraftan Sovyet tehdidine karşı kendisini savunmaya çalışırken diğer taraftan da ABD ve İngiltere'nin desteğini aradığı bir dönemdir. Dolayısıyla bahse konu yıllarda Türkiye'nin maruz kaldığı Sovyet tehdidi göz önüne alındığında Türkiye'nin başta ABD olmak üzere Batı ile ilişkilerinin genel seyrini takip etme imkânı bu belgeler sayesinde olabilmektedir.

İngiltere İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Orta Doğu'da yeniden bir yapılanma sürecine girdiğinden elinde bulundurduğu Kıbrıs'ın durumu da önem kazanmaya başlamıştı. İngiliz yönetimi, NATO'nun kurulma süreci ve

Filistin'den çekilmesi ile ortaya çıkan Birinci ve İkinci Arap-İsrail Savaşları boyunca Türkiye ile olan ilişkilerini karşılıklı çıkarlara dayalı dost-müttefik ilişkiler düzleminde ilerletme gayretine girmişti. Ancak 1950'li yılların ortalarında İngiltere'nin Kıbrıs'tan çekilme kararı Türkiye'de bir Kıbrıs gündeminin oluşmasına sebebiyet vermişti[49]. Nitekim Kıbrıs sorununun Türkiye gündemine geldiği 1955 yılı ve sonrasında Türk hükûmetinin İngiltere ve Yunanistan ile ilişkileri Türkiye'nin dış politika ve kamuoyuna yön veren temel meselelerinden biri olmuştu. Bu sorun paralelinde Türkiye'nin İngiltere ile ilişkileri ile bağlantılı olarak İngiliz Millî Arşivlerinde çokça belgelere rastlamak mümkündür. Özellikle FO 371, FO 476, DEFE 11, DEFE 60 ve FCO 9 fon kodlu dosyalarda 1955 yıllı olayları ve aynı yıl içerisinde Kıbrıs Sorunu'na çözüm bulmak amacıyla yapılan girişim ve görüşmeler hakkında bilgi toplama olanağı vardır. Nitekim FO 476/33-46 arası fon kodu ile tasniflenen dosyalarda Londra'da taraflar arasında yapılan görüşmelerin içeriği ve detayları hakkında bilgi bulmak mümkünken, FCO 9/2004 ve FCO9/2005 fon kodlu dosyalarda 1974 yılında gerçekleştirilen Kıbrıs Barış Harekâtı'nın İngiltere'deki yansımaları hakkında belge ve dokümanlara ulaşmak mümkün olabilmektedir.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında yakın dönem Türkiye tarihi üzerinde inceleme yapmak isteyen araştırmacıların İngiliz Millî Arşivlerinde bulunan ve 1980 yılı ortalarına kadarki Türk- İngiliz ilişkilerini ihtiva eden yüzbinlerce belgeyi göz ardı etmesi çalışmalarının eksik kalmasına sebep olacaktır. 1580'lerden 1980'lerin ortalarına kadar geniş bir dönemi kapsasa da arşivde belgelerin tasniflenme şekli ve arşivin araştırmacılara sunduğu imkânlar, belgeler üzerinde çalışmayı zorlanmadan büyük bir rahatlıkla mümkün kılabilmektedir.

49 Konu ile ilgili olarak detaylı bilgi için bk. Eftal Irkıçatal, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Ortadoğu Politikaları İçin Kıbrıs'ın Stratejik Önemi ve Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 15 2012, s.31-59.

SONUÇ

16. yüzyıl sonlarından itibaren başlayan Türk-İngiliz İlişkileri dönem dönem kesintiler yaşasa da günümüze kadar uzanan bir zaman dilimini kapsamaktadır. Siyasi, sosyal, ekonomik ve askerî birçok alanda genişleyen ilişkiler ağı yüzyıllar içerisinde ürettiği arşiv malzemeleriyle de araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir. Özellikle Yakınçağdan itibaren İngiltere ile yaşanılan birçok hadise ve bu hadiselerin Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'ne etkileri göz önünde bulundurulduğunda Türk tarih yazımında İngiliz arşivlerindeki vesikaların ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yakın döneme baktığımızda tüm 19. yüzyıl boyunca meydana gelen önemli olaylar, 1878 Berlin Konferansı süreci, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, Millî Mücadele Dönemi, Cumhuriyet'in ilanı, Musul Meselesi, İkinci Dünya Savaşı, Soğuk Savaş Dönemi politikaları ve NATO'nun tesis edilmesi, Kıbrıs olayları, Kıbrıs Barış Harekâtı ve 1980'li yıllarda Türk- İngiliz ilişkileri süreci gibi Türk tarihinin önemli kırılma noktalarını ihtiva eden olayları İngiliz arşivleri üzerinden takip etmek mümkündür. Bu dönemlerde, İngiltere'nin Türkiye'de görev yapan elçi ve konsolosları başta olmak üzere, Londra'da İngiliz siyasetine yön veren yetkililerin iki ülke ilişkilerini ilgilendiren her konuda kayıt altına aldıkları belgeler İngiliz Millî Arşivlerinde araştırmacıların ilgisine sunulmuş durumdadır.

İngiliz Millî Arşivlerinde çeşitli fonlar altında tasniflenerek dosyalanmış binlerce cildi oluşturan bu vesikalar, üzerinde çalışmak isteyen tarihçi ve araştırmacılar, ilk olarak kurumun internet sitesini inceleyerek çalışmalarına başlamalıdırlar. Detaylı bir araştırmadan sonra ortaya çıkan fon numaraları ile dosyalar araştırmacıların önüne gelmektedir. Arşivde döneminde Dışişleri, Hazine, Sömürge ve İçişleri Bakanlıkları da dâhil olmak üzere birçok İngiliz kurumu tarafından tutulan dosyalar, konu ve kronolojik olarak tasniflendiğinden belirli bir metot takip eden araştırmacıların işleri kolaylaşmaktadır. Bununla birlikte, araştırmacı kurumların genel yapısı ve çalışma biçimlerini, o kurumların ürettiği vesikaların dilini çözerse arşivden ziyadesiyle faydalanacaktır.

İntihal Taraması / ***Plagiarism Detection*** — Bu makale intihal taramasından geçirildi. (https://intihal.net/) | *This paper was checked for plagiarism. (https://intihal.net/)*

Etik Beyan / ***Ethical Statement*** — Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır. | *There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.*

Açık Erişim Lisansı / ***Open Access License*** — Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. | *This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License*

KAYNAKÇA

İngiliz Millî Arşivleri (The National Archives)

ADM 116, 127, 137.

DEFE 9, 11, 60.

FCO 9.

FO 78, 286, 371, 406, 424, 608, 839, 881.

WO 32, 106, 252.

Altınöz, İsmail, "Londra The National Archives'de Ankara ile İlgili Belgeler Üzerine bir Değerlendirme", **Tarihte Ankara Uluslar Arası Sempozyumu, Bildiriler Ankara 25-26 Ekim 2011**, C II, Ankara 2012, s.987-999.

Armağan Şenol, "Bir Değerlendirme: Cumhuriyet Döneminde Arşivciliğimiz ve Arşivcilik Eğitimi", **Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 22, 2011, s.20-51.

Burian, Orhan, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C IX, S 1-2, Mart-Haziran 1951, s.1-41.

Cantwell, J.D., "The 1838 Public Record Office Act and its Aftermath: A New Perspective", **Journal of the Society of Archivists**, V. 7, 1984, pp.277-279.

Çakmak, Aydın, "Yusuf Kemal Bey'in Londra Mümessilliği Çerçevesinde Türk-İngiliz İlişkileri", **MUTAD, Marmara Türkiyat Araştırma Dergisi, Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı**, 2023, s.59-83.

Çelik, Mustafa Edip, "İngiliz Büyükelçilik Yıllık Raporlarında Türk Dış Politikası (1927-1933)", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, C 3, S 2, Ağustos 2017, s.25-43.

Ersoy, Osman, "İngiliz Devlet Arşivi (The Public Record Office)", **Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni**, C IV/2, Ankara 1955, s.125-131.

Gökmen, Ertan, **İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine'ye Göre 1934 Yılı Türkiye'si**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 1995.

https://archive.org/details/texts?tab=collection&query=Documents+on+British+Foreign+Policy+1919-1939.

http://yourarchives.nationalarchives.gov.uk/index.php?title=The_Opening_of_the_Public_Record_Office_in_Kew_in_1977.

http://discovery.nationalarchives.gov.uk/SearchUI/

Irkıçatal, Eftal, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası İngiltere'nin Ortadoğu Politikaları İçin Kıbrıs'ın Stratejik Önemi ve Kıbrıs Meselesinin Ortaya Çıkışı", **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C 1, S 15 2012, s.31-59.

İlgürel, Mücteba, "Kanuni'den Sonra Osmanlılar", İlmi Müşavir ve Redaktör: Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, C 10, Kombassan A.Ş., Konya 1994.

Jirkova, Ludmila, **İngiliz-Türk İlişkileri (1933-1939)**, Çev. F. Muharrem, E. Erdinç, Habora Kitapevi Yayınları, İstanbul 1978.

Karagözoğlu, Tuğba, **1877-1880 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'nde Görev Yapan İngiliz Büyükelçi Sir Henry Austen Layard'ın Osmanlı Rus Savaşı'na Bakışı**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

Kayaçağlayan, Naime Yüksek, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Elçileri", **Ortadoğu'ya Bakış 2**, Nobel Yayınları, Ankara, 2021, s.129-173.

Keskin, Tülay, "1895 Bitlis ve Muş Ermeni Olaylarının İngiliz Belgelerine Yansımaları ve Bitlis Konsolosu Charles S. Hampson'un İddiaları", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S 53, Mart 2023, s.123-160.

Kocabaşoğlu, Uygur, **Majestelerinin Konsolosları**, İletişim Yayınları, 2004.

MacLean, Gerald-Matar, Nabil, **İngiltere ve İslam Dünyası 1558-1713**, Çev. Bilal Genç, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021.

Köprülü, Orhan F., "Türkler ve Türkiye Hakkında Bilinmeyen veya Az Bilinen İngilizce Kaynaklar", **Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1973, s.159-174.

Kurat, Akdes Nimet, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine ait Bazı Malzemeye Dair I", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, C. VII/1 (Mart 1949), s.1-27.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, "İngiliz Devlet Arşivi (PRO) ve Yakın Dönem Osmanlı Tarihi Açısından Önemi", **Osmanlı Araştırmaları**, C XVIII, İstanbul 1998, s.225-238.

Özdemir, Hikmet, **Atatürk'ün Ardından**, Remzi Kitapevi, İstanbul 2010, s.13.

Protheroe, Gerald J., **Searching For Security in a New Europe, The Diplomatic Career of Sir George Russell Clerk**, Routledge Taylor & Francis Group, New York 2006.

Poole, Stainley Lane, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, Yurt Yayınları, Ankara 1988.

Smith, Colin L., **The Embassy of Sir William White at Constantinople 1886-1895**, Oxford Historical Series, Oxford University Press, London 1956.

Sarıalioğlu, İrşat, **Stratford Canning'in İstanbul Büyükelçiliği 1841-1847**, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

Satan, Ali (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1920**, Çev. Burak Öz, 2. Baskı, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2010.

Satan, Ali (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1921**, Çev. Sevtap Demirci, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2011.

Satan, Ali (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1922**, Çev. Ayşegül Angı, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2011.

Satan, Ali (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1923**, Çev. Sevtap Demirci, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2012.

Satan, Ali (Der.), **İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye 1924**, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi kitapevi, İstanbul 2013.

Satan, Ali (Der.), **Irak'ta İngiliz İşgal Yönetimi 1914-1918**, Çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul 2016.

Shepherd, Elizabeth, **Archives and Archivists in 20th Century England**, Pbl. By Routhedge, Abingdon 2016.

Şentürk, Burçak, **Arşivcilik**, Hiper Yayınları, İstanbul 2021.

Sutherland, Edwards, H., **Sir William White For Six Years Ambassador at Constantinople His Life an Correspondence**, Jhon Murray, Albemarle Street, London 1902.

Şimşir, Bilal N., **İlk Dönem Türk Diplomasisi Üzerine İncelemeler (1878-1946)**, ATAM Yayınları, Ankara 2017, s.325.

Şimşir, Bilal N., **Bizim Diplomatlar**, Bilgi Yayınları, Ankara 1996.

Wood, Alfred C., **A History of the Levant Company**, Frank Cass&Co., London 1964.

Türkhan, M. Sait, "Osmanlı-İngiliz Ticaret Tarihinin İngiliz Arşiv Kaynakları: State Papers Tasnifi Üzerine Bir Değerlendirme", **History Studies**, 11/5, Ekim 2019, s.1773-1772.

Ünver, Metin, "Son Dönem Osmanlı Tarihi Araştırmaları Açısından İngiliz Millî Arşivi ve Arşiv Belgelerinin Önemi", **Avrupa Arşivlerinde Osmanlı İmparatorluğu**, Ed. Yonca Köksal-Mehmet Polatel, İstanbul 2014, s.105-121.

Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, "18. Yüzyılın Son Çeyreğinde İngiliz Arşivinde Bulunan Osmanlı Devleti Hakkındaki Arşiv Belgeleri", **II. Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi Bildiriler**, C. I, Ankara 2019, s.683-700.

Yavuz, Resul, "Musul Meselesi Sonrası Türk- İngiliz İlişkilerine Etki Eden Faktörler", **Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası III**, İdealkültür Yayınları, İstanbul 2019, s.226-275.